

УДК 140.8(477)"1722/1794"

М. Жулинський

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА: ДУХ, ДУША, СЛОВО В КОНТЕКСТІ ДУХОВНИХ ВІТРАЖІВ АВТОРА

Анотація

У статті проаналізовано творчість українського барокового інтелектуала Григорія Сковороди на сакральних рівнях вищих енергетичних сенсобуттєвих рефлексій, духовних ментальних концепцій, вербальної моделі пізнання істини. Таке тривимірне прочитання творів давнього мислителя є *актуальним* для сучасного українського літературознавства.

Метою статті є наукове обґрунтування трьох ідейно-образних домінант творчості Г. Сковороди, які визначаються трьома поняттями: ДУХ (Бог, богослів'я), ДУША (серце, людина), СЛОВО (поезія, філософія).

З'ясовано, що на певному етапі свого життя Г. Сковорода усвідомив, що відкрити печать Господньої істини може лише спраглий до пізнання дух, який прозиратиме обітовану землю – Біблію.

У процесі дослідження автор статті дійшов *висновків*, що Сковорода бачив божественне в людині й природі, вірив в існування іманентно-трансцендентального Бога. За умови перебування в її серці Духа Божого, на переконання українського барокового екзегета, людина бачить те, чого від народження не бачила, – світло завдяки силі слова його і славі прісно сушого його Духа.

З огляду на те, що Дух творить природу і світ, філософ визначав Духа як абсолютну універсальну субстанцію.

DOI: <https://doi.org/10.34142/2312-1076.2024.2.104.02>

Ключові слова: *душа, Дух, слово, Біблія, Бог, істина, процес самопізнання, поезія, трактат, філософські діалоги, духовна людина, друге народження.*

Zhulynskiy M. HRYHORII SKOVORODA: SPIRIT, SOUL, WORD IN THE CONTEXT OF THE AUTHOR'S SPIRITUAL STAINED-GLASS WINDOWS

Abstract

The article analyses the works of the Ukrainian baroque intellectual Hryhorii Skovoroda on the sacred levels of higher energetic sense-essential reflections, spiritual mental concepts, and verbal model of cognition of truth. Such a three-dimensional reading of the works of the ancient thinker is relevant for contemporary Ukrainian literary studies.

The purpose of the article is to provide a scientific substantiation of the three ideological and figurative dominants of H. Skovoroda's works, which are defined by three concepts: SPIRIT (God, theology), SOUL (heart, human), WORD (poetry, philosophy).

It is established that at a certain stage of his life, H. Skovoroda realised that only a spirit thirsty for knowledge can open the seal of the Lord's truth, which will look through the promised land – the Bible.

In the course of the study, the author of the article came to the conclusion that Skovoroda saw the divine in man and nature, believed in the existence of an immanent transcendental God. According to the Ukrainian baroque exegete, if a person has the Spirit of God in their heart, they see what they have not seen since birth – light through the power of their word and the glory of their indwelling Spirit.

Given that the Spirit creates nature and the world, the philosopher defined the Spirit as an absolute universal

substance.

Key words: *soul, Spirit, word, Bible, God, truth, process of self-knowledge, poetry, treatise, philosophical dialogues, spiritual man, second birth.*

Вступ

Духовні вітражі Григорія Сковороди яскріють на сонці повороту людства до традицій гуманізму. Попри трагічне сповзання світової цивілізації в злочасні пастки хижих диктатур, планета усе-таки переходить у світлий спектр духовного розвитку. Сьогодні ми свідки того, як брудний мутант сучасної історії, путінська Росія, намагаючись проковтнути Україну з її європейською орієнтацією, опиняється в стані хижака, який не може проковтнути свою жертву, бо вона застрягла у нього в горлі й напасник задихається.

Ворожа ракета влучила в дім, де жив Сковорода, та чудом уціліла його скульптура. Агресор не розуміє – дух вільної людини не підвладний жодним ракетам і бомбам. Проголошуючи: «Світ лови в мене, але не спіймав», Сковорода мав на увазі, гадаємо, російський абсолютизм. Нині цей тоталітаризм у вигляді рашизму намагається «спіймати» вже не мандрівного філософа, а всю Україну, бо вона, на щастя, відокремившись від ординського «архіпелагу-гулагу», почала виходити на шлях демократичного європейського поступу. У наших будівлях від підступних ударів агресора вилітають вікна і двері, але духовні вітражі українського філософа, як і перше, сяють кольоровими скельцями на сонячному боці людства.

Григорій Сковорода жив і творив у той час, коли Україна потерпала від духовного занепаду, втрачала політичну свободу, систему освіти. В умовах бездержавності та російської культурної експансії руйнувалися національні духовні й моральні опори.

Мандрівні кобзарі й лірники, народні рапсоди намагалися зберегти засади національної ідентичності, традиції, культуру, спосіб життя й мислення українців. Сковорода обрав шлях мандрівного філософа-богослова, він відкинув намагання московської церкви затягнути його в чужу ієрархію, побудовану на ортодоксальному обскурантизмі, яка виконувала місію духовного колонізатора. Його потяг до символічного прочитання Біблії, наголошення на загальнолюдських християнських цінностях, були відповіддю на спроби уярмити його вільний дух, його приналежність до вільнолюбного українського народу. Козацькій державі вибили шаблю з рук, і нащадок лицарів зброї взяв до рук перо і став лицарем духу. Недарма він цитує апостола Павла: «Господь же – Дух, а де Господь, там воля» (2 Кор.3: 17).

В академічній «Історії української літератури» постать Григорія Сковороди вивершує історико-літературну панораму доби пізнього бароко, зокрема у другому томі зазначено: «Своєю особистістю, життєвим шляхом, багатогранною творчістю Григорій Сковорода, сказати б, стереоскопічно репрезентує мало не всі прикмети барокового світу й людини бароко: його захоплює й зачаровує знання й мистецтво, книга й музика, він то навчається в Київській академії, то віддається мандрам і творчості, він захоплений містичним відчуттям таємниць буття і відкриває для себе в найвищому релігійному каноні — у Біблії, у книгах Святого Письма — невичерпне джерело для власної герменевтики й філософії, він зрікається церковного сану, навіть монастирського прихистку, та обирає свободу чину, думки й духовного самопізнання» (Історія, 2014: 662).

Перечитуючи його поетичні твори, філософські діалоги, трактати, я виокремлюю три ідейно-образні

домінанти, які визначаю трьома поняттями: ДУХ (Бог, богослов'я), ДУША (серце, людина), СЛОВО (поезія, філософія).

Метою статті є наукове обґрунтування трьох ідейно-образних доміант творчості Г. Сковорода, які визначаються трьома поняттями: ДУХ (Бог, богослів'я), ДУША (серце, людина), СЛОВО (поезія, філософія).

Як писав Л. Ушкалов, «Прикметне для Сковорода органічне поєднання поезії, філософії, богослів'я й релігійно-містичних розважань, антитетично-символічний спосіб думання та деякі інші обставини спричинилися до того, що його основні ідеї викликали чимало різноманітних, інколи цілком протилежних, міркувань і присудів» (Історія, 2014: 772). Несприйняття позиції оригінального філософа і письменника супроводжувало Сковороду ще за життя.

У листі від 19 липня 1764 р. Григорій Сковорода звертається до настоятеля Троїце-Сергієвої лаври (м. Воронеж) Кирила, а по суті, до такого ж, як і він сам, вихованця Києво-Могилянської академії, – до Федора Ляшевецького, свого «щирого друга», з яким наважився «побалакати», тобто прямо і просто, поговорити про найважливіші для них обох речі. На цей час дороги колишніх спудеїв радикально розійшлися: Кирило 1758 р. був хіротонізований на єпископа воронізького, а в 1761 р. став єпископом чернігівським. Кирило був одним з найосвіченіших ієрархів православної Церкви, мав власну бібліотеку, писав художні твори... Сковорода ж мандрував просторами імперії, України (Малоросії), Європи, викладав, почав писати вірші, які перегодом увійшли до збірки «Сад божественных пѣсней»...

В одному з попередніх листів Кирило, можливо, докорив Григорію, що не таким його сподівався бачити.

«А чого б ти чекав від чоловіка, який усього себе

навіки присвятив музам, як не того, що стосується самого тільки вдосконалення душі? Ти говориш, що я обіцяю величні речі. Так воно і є, мій друже, якщо зважити на мою душу та бажання, хоч не завжди бажане здійснюється. Як на мене, то нехай інші дбають про золото, про почесні, про Сарданапалові бенкети, про ниці насолоди, нехай шукають народної прихильності, слави, ласки вельмож; нехай одержать вони ці, як вони гадають, скарби, – я їм не заздрю, аби лиш я мав духовні багатства й той хліб духовний, і той одяг, без якого не можна увійти у вельми прикрашені чертоги небесного жениха. Усі свої сили, усю свою волю я спрямовую сюди: нехай зникне все тілесне!» (Сковорода, 2011: 1263).

На прохання Кирила ясніше показати свою душу Сковорода відповідає, що прагнув «протягом всього свого життя досягти тільки одного: зрозуміти, що таке смерть Христа і що означає його воскресіння» (Сковорода, 2011: 1263). А щоб осягнути це, тут філософ наводить слова апостола Павла про Святе Письмо, «в якому розум Божий ховається, замкнутий, недоступний і запечатаний. І хто ж зірве печатку?» Далі додає: «Тепер ти розумієш, мій найдорожчий Кириле, що має на увазі, до чого прагне й чого жадає моя душа, щоб не питати про те, чим я займаюся» (Сковорода, 2011: 126).

Методи дослідження

У статті використано герменевтичний метод у процесі осягнення й сенсового конструювання сквородинських образів, фігур, символів, знаків. Частково застосовано культурно-історичний метод під час вивчення ментальної складової творчості Г. Сковороди та впливу на неї історичних, соціальних, національних факторів та ментальної карти українців, осердям якої є свобода. Порівняльний метод частково було залучено при

встановленні паралелей з іншими явищами в контексті часових площин і сенсових моделей.

Результати і дискусії

На певному етапі свого життя Григорій таки пізнав, що відкрити печать Господньої істини може лише спраглий до пізнання дух, який прозиратиме обітовану землю – Біблію. «Библия есть обѣтованная Земля, на ней Стадо Божіе и чистое есть Израиль», – так написав Григорій 1767 р. у трактаті «СѦМФОНІА, нареченная КНИГА АСХАНЬ о ПОЗНАНІИ САМАГО СЕБЕ» (Сковорода, 2011: 340).

Григорій Сковорода, цей, за визначенням академіка Дмитра Багалія, «філософ-богослов» не випадково називав себе «любителем священної Біблії» і запевняв, що чимала частка його релігійно-філософських розмислів «прозябає із зерняток Святого Письма» (за аналогією до його книги «Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн Священнаго Писанія»). Біблія для філософа є вічним джерелом, із якого слід черпати істини, необхідні людині для самопізнання і духовного переродження.

Для Сковороди сам процес самопізнання – це занурення в глибини свого духовного єства, в свою душу заради преображення, «обожнення», самої людини; коли душа людини в духа, а дух в серце людське преображається. Цим «обожненням» – духовним оновленням, «преображенням», богоуподібненням – перетворенням із земного в небесне завдяки самопізнанню, духовному побаченню з Христом, «світлим небесним чоловіком» – й витворюється «істинна людина» (Сковорода, 2011: 967).

У цьому творі («Діалог. Имя Ему: Потоп Змін») розмову ведуть Душа і Нетлінний Дух. Вони розглядають і розвивають концепцію двох натур – Бога і його творінь, духа і матерії, форми і матерії та трьох світів – великого світу, всезагального, «гдѣ Все рожденное обитает» і двох малих

світів: «Первый Мікро-Козм, сирѣчь Мырик, Мирок, или Человѣк. Второй Мыр Символичный, сирѣчь Библиа» (Сковорода, 2011: 943). У повній цитаті ці слова, вимовлені ДУХОМ, виглядають так:

«ДУХ. Всяк рожденный есть в Мырѣ сем Пришелец, Слѣпый или Просвѣщенный. Не Прекрасный ли Храм Премудраго Бога Мыр сей? Суть же три Мыры. Первый есть Всеобщий и Мыр Обительный, гдѣ Все рожденное обитает. Сей составлен из безчисленных Мыр Мыров и есть великий Мыр. Други Два суть Частныи и Малыи Мыры. Первый Мікро-Козм, сирѣчь Мырик, Мирок, или Человѣк. Второй Мыр Символичный, сирѣчь Библиа. Во Обительном Коем-либо Мырѣ Солнце есть Оком его, и Око убо ест Солнцем. А как Солнце есть Глава Мыра, тогда не дивно, что Человѣк назван Мікрокосмос, сирѣчь маленькій Мыр. А Библиа есть Символичный Мыр, загѣм что в ней собранныя Небесных, Земных и Преисподних Тварей Фигуры, дабы они были Монументами, ведущими Мысль нашу в Понятіе вѣчныя Натуры, утаенныя в тлѣнной так, как Рисунок в Красках своих» (Сковорода, 2011: 943).

Душа в цьому «Діалозі...» запитує, Дух – відповідає, роз'яснює біблійні премудрості, які Душа благодатно сприймає, духовно оновлюється, завдяки входженню в неї нового, чистого, істинного, духовного світла. Драбина прозріння «єсть Лѣствица, Все возводящая к Богу. Он Един благ и Един высок» (Сковорода, 2011: 659). Саме до цього душевного стану повинна прагнути людська душа, саме духовного прозріння, преображення жадає та людина, яка заміряється зрозуміти “людину в собі”. Сковорода багато роздумував про душу. У діалозі «Кольцо Дружескій Разговор о Душевном Мирѣ» писав: «Душа єсть MOBILE PERPETUUM – движимость непрерывна. Крыла ея єсть мысли, мнѣнія, совѣты; она или желает чего, или

убѣгает от чего; желая, любит, убѣгая, боится» (Сковорода, 2011: 558).

У трактаті «Наркісс. Разглагол о том: Узнай Себе» Сковорода вкладає в уста персонажа на ім'я Друг таке розуміння душі: «Душа, то есть Истое Существо, и Суцая Иста, и самая ЕССЕНЦІА (как говорят), и Зерно наше, и Сила, в которой единственно состоит родная Жизнь и Живот наш» (Сковорода, 2011: 231).

Таке ж розуміння душі подає і святий Августин: «Я, внутрішня істота, і я, душа, пізнав це чуттями мого тіла», «а мої думки – це найінтимніше життя моєї душі...» (Августин Св., 1996: 176).

У творі «Наркіс. РАЗГОВОР 4-й о том же: Знай себе» Сковорода говорить устами персонажа на ім'я Клеопа: «Сердце, Мысли и Душа – все то одно» (Сковорода, 2011: 248), і все це перебуває у взаємозалежності, в єдності. Якщо ж людина прагне побачити світло істини, їй необхідно збудитися думкою своєю, відчутти, як на її серце подув Дух Божий і тоді вона буде осяяна «духом істини» (Сковорода, 2011: 249). Стверджуючи: «Рѣчь есть Зерцалом Сердца», мислитель вважає, що «Душевное Лице изображается в откровенных Водах Рѣчи» ([Цицерон. О старости]). І далі: «Такова Рѣчь, какова Жизнь, а Жизнь такова, Каково Сердце». «Сердце же Человѣческое есть точным в Человѣкѣ Человѣком, находясь Главою и Существом Его, как Свидѣтельствуєт Біблія» (Сковорода, 2011: 1009-1010).

Саме Словом духовна людина, яка пережила своє *друге народження*, відкриває свою душу завдяки осягненню *божественного* в собі та в символічному світі Біблії.

Сковорода значною мірою солідаризується зі святим Августином, який доводив, що єдність Бога, світу і людини пізнається «словом мудрості» через Святого Духа (Августин Св., 1996: 278). Августин вважав, що мудрість –

це «Дух, обдарований розумом та інтелігентністю», і далеко не кожній людині даруються небесні блага, «твори одного й того ж Духа»: одним дано через Святого Духа, іншим – Слово знання» (Августин Св., 1996: 247). Людська душа здійснюється угору, піднімається «до духовного життя за початковим Словом», прямує до повної досконалості» (Августин Св., 1996: 281).

У трактаті «Наркісс» Сковорода вкладає в уста персонажа на ім'я Друг такі слова: «А как научил нас Иеремія, и Ему вѣруем, что истинным ЧЕЛОВѢКОМ есть СЕРДЦЕ в ЧЕЛОВѢКѢ, глубокое же Сердце и одному только Богу познаваемое не иное что есть, как Мыслей наших неограниченная Бездна, просто сказать, Душа, то есть Истое Существо, и Сущая Иста, и самая ЕССЕНЦІА (как говорят), и Зерно наше, и Сила, в которой единственно состоит родная Жизнь и Живот наш, а без нея мертвая Тѣнь есмы, То и видно, коль не сравненная Тщета потеряет Себе Самого, хотя бы кто завладѣл всѣми Коперниковыми Мырами. Но никогда бы сего не было, если бы старались Люде уразумѣть, Что значит ЧЕЛОВѢК? и быть Человѣком. То есть: Если бы самих себе узнали» (Сковорода, 2011: 247–248).

Бог, світ і людина – кожна субстанція існує й пізнається не окремо, а в єдності, бо, писав Михайло Ковалинський у творі «Жизнь Григорія Сковороды»: «все то, что существует в великом мірѣ, существует и в малом, и что возможно в малом мірѣ, то возможно и в великом, по соотвѣтствію оных и по единству всеисполненія исполняющаго духа; но для сего не добиваюсь я знать, как и когда Мойсей раздѣлил море жезлом в великом сем мірѣ, в исторіи, а поучаюсь, как бы мнѣ в малом моем мірѣ, в сердцѣ, раздѣлить смѣсь склонностей природы непорочныя и растлѣнныя, и провести волю мою непотопленно по пути

житейскаго бытія, дабы доставить себѣ во свое время свободу мыслей, то есть веселіе духа, или так называемое щастіе в жизни» (Сковорода, 2011: 1370).

У листі до Кирила (Федора Ляшевецького, від 1761 р.) Сковорода цитує лист Сенеки до друга Луцілія, аби сказати: «Не треба ні простягати до неба рук, ані благодати храмового сторожа, аби допустив тебе ближче до зображення когось із безсмертних, – начебто краще вчує, коли шепнеш йому на вухо. Бог – побіч тебе, з тобою, в тобі! Так-так, Луцілію, десь у глибині нашого єства поселився священний ДУХ – спостерігач усіх наших добрих та лихих учинків, наш сторож. Як ми ставимося до нього, так він – до нас. У кожній добродішній людині селиться якийсь бог» (Сковорода, 2011: 1262).

Ці слова й пояснювали вибір Сковороди – не шукати Бога деінде, як у самому собі. Філософ сприймає й осмислює проблему пізнання людиною стежок до почуттєвого осягнення первоначала, до опанування вічності почуттями, внаслідок чого людина повертається до своєї істинної природи, преображається, оновлюється, народжується вдруге завдяки екстазу – великому піднесенню духа. Саме Словом духовна людина, яка пережила своє «друге народження», відкриває свою душу завдяки осягненню «божественного» в собі та в символічному світі Біблії.

У трактаті «Начальная Дверь ко Християнскому Добронравію» Сковорода писав: «Весь Мір состоит из двух Натур: одна видимая, другая невидимая. Видимая Натура называется Тварь, а невидимая – Бог. Сія невидимая Натура, или Бог, всю Тварь пронизает и содержит, вездѣ всегда был, есть и будет. Напримѣр, тѣло человѣческое видно, но пронизающій и содержащій оноє Ум не виден. По сей причинѣ у древних Бог назывался УМ ВСЕМІРНЫЙ. Ему ж

у них були різня імена. Напримѣр: Натура, Бытіє вещей, Вѣчність, Время, Судьба, Необходимость, Фортуна и проч[ая]...» Він також нагадує, що в християн Бога іменували «Дух, Господь, Царь, Отец, Ум, Истина» (Сковорода, 2011: 215).

Як невидима сила Бога все наповнює і всім володіє, так і «Дух усе на все виіплює. Дух і утримує». У листі до Григорія Ковалинського Сковорода з приводу його хвороби застерігає: «Якщо ти хворієш тілом, то це нічого. Якщо одночасно і духом, і з твоєї власної причини, то я теж вболіваю, бо це найгірша хвороба – хворіти духом». І радить не уступати плоті, бо тоді розгнівається пан плоті: «Хто він такий? Дух». Бо саме Дух є володарем людини, вважає Сковорода слідом за Сенекою: «А наш володар – це дух... Наш дух – то володарем буває, то тираном». Римський філософ-мораліст радив передусім лікувати дух: «від нього ж і думки й слова, від нього – наш вигляд, вираз обличчя, хода. Коли дух здоровий, повний снаги, то й мова сильна, смілива, мужня; занепадає дух – валиться з ним усе. Дух і утримує», – переконує Сковорода. Філософ нагадує думку Сенеки про душу як про живу істоту («...душа є живою істотою, бо ж саме завдяки їй ми – живі істоти...») Це Господь наділив людську душу безсмертям – коли «входить у душу світло – відання Боже...» (Сенека., 1999: 510). У пісні 30-ій із «Саду божественных пѣсней...» любитель священної Біблії, як називав себе філософ, вповідає:

Жив Бог миросердый, я его люблю.

Он мнѣ камень твердый, сладко грусть терплю.

Он жив не умирая, живет же с ним живая

Моя и душа (Сковорода, 2011: 85).

Якщо, повторимо, серце, думки і душа, за Сковородою, все це одне, перебуває в органічній єдності й творить «ТѢЛО Духовное, Тайное, Сокровенное, Вѣчное» [6, 249],

істинне тіло, сокровенне у Христі, то це засвідчує, що людина очистила своє серце «Кто Старое Сердце отбросил, Тот здѣлался новым человѣком». «Новый Дух вдрут, как Молнія, облистать Сердце может» (Сковорода, 2011: 251–252). Цей дух – безсмертний є, як і душа.

Тому, вважає Сковорода, слід людині спрямовувати свою душу і серце до Святого Духа: «Он есть возсіяніе блаженных и чистѣйших мыслей, называется дух вѣры, дух премудрости, дух страха Божія» (Сковорода, 2011: 1321). Віра, страх Божий, запевняє філософ, є те саме. Людина, боячись Бога, любить його, а дух віри наповнює душу вірою в Господа. Дух віри, світло премудрості входять у душу людини, відкриваючи шлях до істинної людини через «преображення душі в дух, а духа – в серце». «Вѣра, Свѣт во Тмѣ видящая. СТРАХ Божій, Плоть пробождающій. Крѣпка, яко Смерть, Любовь Божія. Вот! единственна Дверь к Райскому ВКУСУ» (Сковорода, 2011: 237) – запевняє Сковорода в «Розмові про те, пізнай себе» під назвою «Наркіс».

У діалозі «[О старости]» Сковорода висловлює власну думку про дух: «Кратко сказать, вот мое Мнѣніе! Не можно тому статься, чтоб находящійся Внутрь нас ДУХ не был Безсмертний. Он мечется, как Молнія, удерживает прошедшее в Памяти, как в Зеркалѣ, а заглядает из далеча в то, что еще не приблизилось. Он всѣх Наук, Искуств и всѣх Понятій есть Источником. Он в Непрерывном Движеніи находится, а движется сам собою. По сему видно, что Он Безначальный, то есть никогда не начинал своего Движенія потому, что Он сам себѣ есть Пружиною, а не от другого чего из Внѣ себя заимствует, а Безконечный потому, что, находясь сам своею Пружиною, без Конца продолжатимет Движеніе Жизни своей <...>» (Сковорода, 2011: 1028).

Український мислитель зачитувався «Моральними

листами до Луцілія» Сенеки і, мабуть, звернув особливу увагу на його розмірковування про дух як божественну силу і про дух «великий і святий, посланий сюди з тим, щоб ми ближче пізнали божественне», який «в нашому житті присутній як вища, краща сила» (Сенека, 1999: 142–143). Що ж таке той дух? – запитував Сенека. – Що в людині найдорожче, «чого не можна ні відібрати, ані дати, що притаманне самій людині?» І відповідає: «Її дух, а в ньому досконалий розум» (Сенека, 1999: 143).

У діалозі «Разговор Пяти путников о истинном щастіи в жизни (Разговор Дружескій о Душевном мирѣ)» (Сковорода, 2011: 502) Сковорода роз'яснює, в чому полягає наше істинне щастя: «Воно живе у внутрішньому мирі серця нашого, а мир у погодженні з Богом». Внутрішній мир серця, душевний лад і спокій, «здоров'я душі і вічне життя» досягаються думкою, міркуванням зрілим розумом, згодою святої волі і своєї. «Згода волі – є то єдина душа і єдине серце» (Сковорода, 1994: 345). Примирення, тобто узгодження, смислове урівноваження думок, що бунтують тілесно, порушують рівновагу вогню, води, повітря та землі, заради оздоровлення душі, сердечної веселості та душевної міці.

Філософ наголошує, що саме Слово сприяє зміцненню душі, дарує людині «мирне і спокійне» життя. Для мислителя головне – людське серце, яке просвітлене Духом Господа, наповнене «Духом премудрості й розуму», «духом істини», отже, «серце є істинний Бог» (Сковорода, 1994а: 55). У «Тлумаченні» із Плутарха про тишу серця Сковорода наголошує, звертаючись до людини: «Серце твоє, думки твої, дух твій і розум – вони є корінь і начало твоєї фортуни, що підкорена плоті, чи розумієш? Яка його ціна й велич? Ах, пізнай себе, людино!» (Сковорода, 1994а: 223).

Тіло можна озлобити й відняти, але «дух благочестя, дух премудрості й розуму» (Сковорода, 1994а: 226) відняти неможливо, бо він залишається навіки з тією людиною, яка опанувала почуття вічності – пережила преображення. Дух – універсальна субстанція: «Дух духа знає. Дух усе випробує і всі глибини Божі» (Сковорода, 1994а: 55).

Багато ідей, сюжетів, мотивів, образів, символів Сковорода знаходив у Біблії, в античній спадщині, старожитній українській літературі, фольклорній традиції, а також в новолатинській книжності; звичайно, творчо їх переосмислював, «оживляв» у нових формах. Там, у трактатах середньовічного західного богослов'я, дійстичних та натурфілософських поглядах своїх попередників, а особливо в Біблії віднаходив він духовні сили для відтворення в символічних образах, передусім, через образи фантастично-символічні, цілісної системи метафізичних поглядів, в центрі якої було преображення людини шляхом самопізнання, її «друге», «духовне» народження.

У процесі самопізнання, занурюючись у таємничі глибини своєї духовної суті, свого духовного єства, людина розкриває свою внутрішню природу, духовно єднаючись із Богом. Пізнаючи таким чином Бога, людина починає уподібнюватися йому – відбувається «обоження» завдяки Духу. Дух покликаний розбудити людське серце – людина ступає на шлях переродження її старого серця і набуття нового серця – глибокого серця. «А що ж є серце, коли не душа? – запитує Сковорода. – Що є душа, коли не бездонна думок безодня?» (Сковорода, 1994: 351) і цим твердженням свідчить про єдність та перетікання з волі Духа, одна в одну, цих трьох – Душі, Серця і Слова.

Дух – це та сублимована божественна сила, яка стимулює людське серце до прозріння, самопізнання та

духовного перетворення. Сковорода обстоював думку про Дух, який веде людину шляхом перетворення її в духовну субстанцію. Закликаючи очистити людське серце для прийняття нового духу, він пропонував заповнювати свою душу і своє серце «духом премудрості й розуму», бо «не зовнішня наша плоть, але наша думка – головна наша людина. В ній ми перебуваємо. А вона є нами» (Сковорода, 1994: 157).

Аврелій Августин майже десять століть тому переконував у своїй «Сповіді», що розум, мудрість – це слово Господа («Розум – це Твоє Слово») [1, 218], це світло Духу, яке виводить з темряви зневір'я і тьми до «незмінної правди» – на простори чуттєвої пам'яті («Пам'ять – це сам дух») (Августин Св., 1996: 182).

Святий Августин, як згодом і Григорій Сковорода, також прагнув піднятися духом до Творця. Для цього, вважав християнський богослов, необхідно увійти в «просторі терми пам'яті, туди, де містяться скарби образів, нагромаджені за допомогою різних спостережень чуттів» (Августин Св., 1996: 177).

Український творець філософії серця поглиблює міркування святого Августина про шляхи набуття блаженного життя, стверджуючи, що ощасливлення людини, створення людини – «друге народження» » (Сковорода, 1994а: 46) – відбувається внаслідок духовного переродження, коли людина, «слідуючи керівництву духа», виходить із пільми невідання істинного свого призначення і ступає на шлях перетворення в духовну субстанцію. А для цього людина має спочатку «пізнати себе» – пережити «преображення душі в духа», а духа – в серце, виміряти саму себе, а вже потім «виміряти небо, землю й моря» » (Сковорода, 1994: 162).

Головне для Сковороди: «пізнай себе», бо без цього

«ні Господа, нічого пізнати не можна» » (Сковорода, 1994: 207).

Коли святий Августин в «Похвальній молитві» молить-благає Господа увійти в нього, маленьку частину створіння Господа, вселитися в його серце з тим, щоб Творець змилювався над ним, малим і грішним, і показав «величний шлях любові до Творця», то Григорій Сковорода закликає передусім «прозріти заховану в тілі своєму вічність», викопати наче іскру в попелі «зіницю думки», яка провидить в інших світах вічність. А саме у трьох світах – у всезагальному світі, в мікрокосмосі, тобто в малому, або в людині, і у світі символічному, яким є Біблія.

Пізнання вічності, Бога для Сковороди має розпочинатися із входження світла премудрості в людську душу, наповненням свого серця «духом премудрості й розуму, духом істини» (Сковорода, 1994а: 222). Сковорода вважає серце таємничим зерном, в якому сублімована божественна сила, духовною скарбницею, «келією, в якій живе Бог», чуттєвим оживотвореним духом всеосяжної любові, осередком духовного життя людини. Серце навіть величніше від самого Бога, оскільки Людина, наповнивши свою душу вірою богознання, стає Боголюдиною.

Отже, серце, згідно з концепцією українського мислителя, — це своєрідна онтологічна субстанція, в якій зосереджена духовна енергія божественного походження, серце — це Дух. Саме Дух спрямовує людину на шлях преображення, духовного прозріння: «Ніщо-бо є Бог, тільки серце Всесвіту, наше ж серце нам є Господь і Дух» » (Сковорода, 1994а: 103).

У «Книжечці про читання Святого Письма» філософ прояснює суть «обожнення» людини, стверджуючи: «... серце є істинний Бог» » (Сковорода, 1994а: 55). «Серце ж людське є справжньою в людині

людиною, будучи головою й сутністю її, як свідчить Біблія» (Сковорода, 1994а: 185). «Знай, друг мой, что Библиа есть **НОВЫЙ МІР** и **ЛЮД БОЖІЙ**, Земля живых, **СТРАНА** и **ЦАРСТВО ЛЮБВИ**, Горній **ІЕРУСАЛИМ**, и, сверх подлаго Азіатскаго, есть **ВЫШНІЙ**. Нѣт там вражды и раздора» (Сковорода, 2011: 788).

Чисте й світле, блаженне серце є результатом нового народження, як пише філософ у трактаті «Книжечка о Чтеніи Священ[наго] Писанія...», – «Если кто не рожден Породою с вышней оной **СТРАНЫ**, не может найти онаго пути и взойти в **ГОРНЯЯ** <...>. Вот тогда-то рожденное от Духа есть второе, новое и инородное, сверх от плоти рожденного, сказать Мойсейским штилем: “**ЧЕЛОВѢК – ЧЕЛОВѢК**”, сирѣчь Душевный вкупѣ и Духовный...» (Сковорода, 2011: 789).

Сковорода бачив божественне в людині й природі, вірив в існування іманентно-трансцендентального Бога, стверджуючи: «По сей причинѣ у древних Бог назывался **УМ ВСЕМІРНЫЙ**. Ему ж у них были разные имена. Напримѣр: **Натура**, **Бытіе вещей**, **Вѣчность**, **Время**, **Судьба**, **Необходимость**, **Фортуна** и проч[ая]...» (Сковорода, 2011: 214). Якщо на людину, на її серце повіє Дух Божий, переконаний філософ, то людина має побачити те, чого від народження не бачила – вона має побачити світло завдяки силі слова його і славі прісно сущого його духа. Адже, за Сковородою, «Дух усе на все виліплює, Дух і утримує» (Сковорода, 1994: 161), а «Дух свободы нас в нас родить...» (Сковорода, 1994: 52). Саме дух, доводить Григорій Сковорода, творить, природу і світ, і це засвідчує, що філософ визначав Дух як абсолютну універсальну субстанцію.

Сковорода був учителем біблійних істин, але не прагнув викладати їх надто спрощено, не наслідував

тогочасних європейських просвітителів. За словами М. Сумцова, український філософ був «далеко міцніший у виразах, більш барвистий у прикладах, з надзвичайною глибиною почуття, особливо міцний і твердий у переконаннях, через що і його писання ніби блискучі іскри від твердої криці» (Історія, 2014: 777).

На стиль творів Сковороди вплинула й незвична мова поета-філософа-богослова. За словами сучасних мовознавців, Сковорода «писав літературною мовою, що спиралася на староукраїнську книжну традицію кінця XVI – першої половини XVIII ст. і водночас була втіленням авторських уподобань у виборі мовних варіантів з орієнтацією на церковнослов'янську мову (передусім у філософській прозі). Мова більшості філософських діалогів і трактатів Сковороди – слов'яноруська (слов'яноукраїнська), поезій та байок – книжна українська (у ній менше церковнослов'янських елементів), проте межа між цими різновидами староукраїнської літературної мови дуже умовна» (Історія, 2014: 640).

У даному дослідженні цитуються тексти двох по своєму важливих видань спадщини Григорія Сковороди – зібрання цілком оригінальних текстів, звірених з архівними автографами, аж до писаних латинською мовою, і текстів, перекладених сучасною українською літературною мовою.

Висновки

Так чи так, а завершити свої спостереження над непростими для пізнання творами Григорія Савича хочу думками видатного сквородознавця сучасності Леоніда Ушкалова; ці слова завершують його розділ про Сковороду, отже й другий том «Історії української літератури»:

«Нині світ сприймає Сковороду як одного з найглибших новочасних поетів-містиків, фундатора української «філософії серця», мислителя, що вторував

питомо українську стежину осягнення реальності, або навіть як найбільшого після перших отців церкви християнського філософа. У кожному разі Сковорода є ключовою постаттю не лише в літературі українського бароко, а й у всій нашій духовній традиції від давнини до сьогодні» (Історія, 2014: 799).

Велике бачиться на відстані. Ми лише нині уважно й неупереджено вдивляємося у світлі «аркодужні» побудови думки й духу Сковороди, дивуємося, як міг з'явитися, вижити й розпросторитися в обширі світової культури цей феномен, явлений світові українським народом, який перейшов уже 300-й день свого народження і не втратив, а примножив свою актуальність.

Література

Августин Св. (1996). Сповідь / Пер. з латини. Київ: Основи.

Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Завіту, із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена (2005). Пер. Івана Огієнка. Українське Біблійне товариство.

Історія української літератури (2014) : у 12 т. Київ : Наук. думка. Т. 2 : Давня література (друга половина XVI–XVIII ст.) / Наук. Ред.: В. Сулима, М. Сулима.

Сенека. (1999). Моральні листи до Луцілія / переклав з латини Андрій Содомора. Київ: Основи, (2-е вид.).

Сковорода Григорій. (1994). Твори: у 2 т. Т. 1 / Передм. О. Мишанича. Київ: АТ Обереги. (Гарвард. б-ка давнього українського письменства).

Сковорода Григорій. (1994). Твори: у 2. Т. 2: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. Київ: АТ Обереги. (Гарвард. б-ка давнього українського письменства).

Сковорода Григорій. (2011). Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій.

References

Avgusty`n Sv. (1996). Spovid` [Confession] / Per. z laty`ny`. Ky`yiv: Osnovy` [in Ukrainian].

Bibliya abo kny`gy` Svyatogo Py`s`ma Starogo j Novogo Zavitu, iz movy` davn`oyevrejs`koyi ta grecz`koyi na ukrayins`ku nanovo perekladena [The Bible or books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments, from the Hebrew and Greek languages into Ukrainian newly translated]. (2005). Per. Ivana Ogiyenka. Ukrayins`ke Bib lijne tovary`stvo [in Ukrainian].

Istoriya ukrayins`koyi literatury` (2014) [The history of Ukrainian literature]: u 12 t. Ky`yiv : Nauk. dumka. T. 2 : Davnya literatura (druga polovy`na XVI–XVIII st.) / Nauk. Red.: V. Suly`ma, M. Suly`ma [in Ukrainian].

Seneka. (1999). Moral`ni ly`sty` do Luciliya [Moral letters to Lucilius] / pereklav z laty`ny` Andrij Sodomora. Ky`yiv: Osnovy`, (2-e vy`d.) [in Ukrainian].

Skovoroda Gry`gorij. (1994). Tvory`: u 2 t. [Works: in 2 vols.]. T. 1 / Peredm. O. My`shany`cha. Ky`yiv: AT Oberegy`. (Garvard. b-ka davn`ogo ukrayins`kogo py`s`menstva) [in Ukrainian].

Skovoroda Gry`gorij. (1994). Tvory`: u 2 t. [Works: in 2 vols.] T. 2: Traktaty`. Dialogy`. Pry`tchi. Pereklady`. Ly`sty`. Ky`yiv: AT Oberegy`. (Garvard. b-ka davn`ogo ukrayins`kogo py`s`menstva) [in Ukrainian].

Skovoroda Gry`gorij. (2011). Povna akademichna zbirka tvoriv [The complete academic collection of works] / Za redakciyeyu prof. Leonida Ushkalova. Xarkiv–Edmonton–

Toronto: Majdan; Vy`davny`chtvo Kanads`kogo Insty`tutu Ukrayins`ky`x Studij[in Ukrainian].

*Рукопис статті отримано 15 жовтня 2024 року
Рукопис затверджено до публікації 02 грудня 2024 року*

Інформація про автора

Жулинський Микола Григорович, доктор філологічних наук, професор, академік Національної Академії наук України, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
E-mail: mzhulynskyi@gmail.com
Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-1474-728X>

Zhulynskyi Mykola Grygorovych, Doctor of Sciences (Philology), Professor, academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, director of the Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences (NAS) of Ukraine (Ukraine)
E-mail: mzhulynskyi@gmail.com
Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-1474-728X>